

УДК 94(=112.2:438)"1921/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.24>

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

Статтю присвячено висвітленню урядової політики щодо німецької меншини у Другій Польській республіці. З'ясовано, що специфіка територіального розміщення німецького населення, особливості його соціально-професійної структури, а також національно-культурна окремішність німецької меншини актуалізували німецьке питання у Польщі.

Підкреслено, що концепція національної політики щодо німецького населення базувалася на засадах, опрацьованих народними демократами у перші роки незалежності. Політика їхніх урядів спрямовувалася на зменшення німецьких впливів в економічній, політичній та культурній сферах за одночасного зміцнення польського елементу, насамперед на західних теренах держави. З'ясовано, що найбільш дієвими засобами асиміляційного впливу на польських німців уважалися їх долучення до католицької віри, інтеграція німецьких дітей до польського освітнього і культурного середовища, заохочення змішаних шлюбів між представниками обох народів.

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади «санації» призвели до незначного коригування урядової політики щодо німецької меншини в Польщі. Як і народні демократи, пілсудчики були прихильниками асиміляції німців, однак наголошували на необхідності враховувати національно-культурні вимоги та економічні інтереси німецького населення. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах т. зв. «сілезька програма», яка впродовж 13 років реалізовувалася воєводою Міхалом Гражинським (1926–1939 рр.).

Показано, що чинником, який помітно впливав на характер урядової політики щодо німецького населення, було сусідство з Німеччиною. Спроби врегулювання становища німецької меншини в Польщі і польської меншини в Німеччині на міждержавному рівні не мали успіху. Наприкінці 1930-х років на тлі загострення міжнародних відносин усе більш очевидним ставав факт можливого використання німецького питання в Польщі як інструменту ревізійської політики нацистської влади на чолі з А. Гітлером.

Ключові слова: Польща, національна політика, німецька меншина, Німеччина, асиміляція, народні демократи, пілсудчики.

Kramar Yuriy. Political concepts of resolving the German question in interwar Poland

The article highlights the main principles of government policy regarding the German minority in the Second Polish Republic. It was found that the specifics of the territorial location of the German population, its peculiarities of socio-professional structure, as well as the national-cultural separateness of the German minority actualized the German question in Poland.

It is emphasized that the concept of national policy regarding the German population was based on the principles developed by national democrats during the first years of independence. The policy of their governments was aimed at reduction of German influences in economic, political and cultural spheres, simultaneously with strengthening of the Polish element, primarily in the western territories of the state. It was found that the most effective and influential methods of assimilation on Polish Germans were considered to be joining the Catholic faith, integration of German children to the Polish educational and cultural environment, encouraging mixed marriages between representatives of both nations.

The May upheaval of 1926 and the coming to power of the «sanation» led to a slight adjustment of the government's policy towards the German minority in Poland. Similarly to national democrats, the followers of Pilsudski were supporters of the assimilation of Germans, however, they also emphasized the need to take into account the national and cultural requirements as well as economic interests of the German population.

This was evidenced by the so-called «Silesian program», which was worked out by the government circles, and which had been running for 13 years by voivode Michal Hrazynski (1926–1939).

It is shown that the factor that was significantly influencing the character of the government policy regarding the German population was the neighborhood with Germany. Attempts to settle the situation of the German minority in Poland and the Polish minority in Germany were not successful at the international level. At the end of the 1930s, on the background of the aggravation of international relations, the fact of the possible use of the German question in Poland was becoming more and more obvious, being used as an instrument of the revisionist policy of the Nazi government led by A. Hitler.

Key words: Poland, national policy, German minority, Germany, assimilation, national democrats, followers of Pilsudski.

Актуальним завданням національної політики польського уряду з моменту відродження у 1918 р. незалежності держави стало врегулювання «німецького питання». Внутрішньополітичний аспект проблеми полягав у тому, що це була третя за чисельністю (після українців та євреїв) етнічна меншина в Польщі. Найбільше німців проживало в Сілезії – на теренах колишньої пруської займанщини. Після завершення Першої світової війни за землі Верхньої Сілезії розгорнулася запекла дипломатична боротьба. Рішенням Ради Ліги Націй від 12 жовтня 1921 р. відбувся поділ території Верхньої Сілезії між Німеччиною та Польщею. У польській частині Сілезії опинилося близько 250 тис німців [1, с. 457]. Окрім західних земель Польщі, теренами компактного проживання німців були центральні воєводства (Лодзь і Варшава), Східна Галичина (Станіславське воєводство) і Західна Волинь (Волинське воєводство).

Усього, за даними перепису 1921 р., на території Другої Польської республіки проживало понад 1 млн осіб німецької національності (найбільше в Познанському воєводстві – 327 тис осіб, Сілезькому – 293 тис, Поморському – 175 тис, Лодзькому – 103 тис, Варшавському – 47 тис, Волинському – 25 тис осіб). У перші роки незалежності Польщі розпочалася масова еміграція німецького населення із західних воєводств до Німеччини. Найбільш активно вона тривала у 1918–1921 рр. (виїхало 645 тис осіб німецької національності) та в 1921–1927 рр. (245 тис німців) [2, с. 46]. Кількісну динаміку німецького населення в Польщі в період між першим (1921 р.) та другим (1931 р.) переписами населення ілюструє таблиця 1.

Таблиця 1

Німецька меншина в Польщі в 1921 р. (тис осіб)

Воєводство	Кількість жителів		Відсоток	
	1921	1931	1921	1931
Познанське	327,2	193,1	16,5	9,2
Сілезьке	292,9	90,6	27,5	7,0
Поморське	175,4	105,4	18,5	9,8
Лодзьке	103,5	155,3	4,6	5,9
Варшавське	47,4	73,6	2,2	2,9
Волинське	25,0	46,9	1,8	2,3
Станіславське	15,0	16,7	1,3	1,1
Львівське	12,4	12,0	0,5	0,4
Люблінське	10,9	15,9	0,5	0,6
Краківське	9,6	8,9	0,5	0,4
Решта воєводств	39,9	22,6	0,3	0,2
Разом	1059,2	741,0	3,8	2,3

Джерело: [2, с. 54]

Незважаючи на те що значна частина німців емігрувала до Німеччини, за даними перепису 1931 р., у Польщі проживало понад 740 тис осіб німецької національності. Серед польських німців було багато земельних власників, заможних селян. Так, у західних воєводствах країни (Сілезькому, Познанському, Поморському) німцям належало 85% великої земельної власності [3, с. 13]. Площа окремих господарств німецьких колоністів сягала 50–100 га. Впливову верству німецького суспільства становили промислова буржуазія, технічна інтелігенція, заможні купці та банкіри. Німецький капітал у польській промисловості станом на 1936 р. становив 51% [1, с. 463].

Помітною була роль німецької меншини в політичному та громадсько-культурному житті міжвоєнної Польщі. Ще напередодні Великої війни на території німецької займанщини діяли регіональні секції німецьких політичних партій. Після входження цих земель до складу Польщі більшість із них припинила своє існування. Водночас з'являються нові німецькі політичні партії та організації. Мати своє політичне представництво у вищих органах влади Польської держави прагнули, насамперед, мешканці західних воєводств країни. У 1921 р. створено Німецький союз на захист прав меншин у Польщі (*Związek Niemczyzny dla Ochrony Praw Mniejszościowych w Polsce*; в німецькій версії – *Deutschentumsbund*). Ця організація проголосила себе виразником інтересів німецької меншини в Польщі [4, с. 133]. У 1924 р. в Лодзі засновано організацію «Німецький народний союз у Польщі» (*Niemiecki Związek Ludowy w Polsce*; у німецькій версії – *Deutscher Volksverbund in Polen*). Ця партія стала провідною німецькою політичною силою у центральній Польщі. У своїй програмі Німецький народний союз декларував необхідність політичної та економічної співпраці із сусідніми народами, дотримання мовної та релігійної рівноправності в державі [5, с. 153–154]. Впливовою німецькою політичною організацією

націоналістичного спрямування в Польщі стала заснована у 1931 р. в Сілезії Молодонімецька партія (*Partia Młodoniemiecka w Polsce*; у німецькій версії – *Jungedeutsche Partei für Polen*). Своєю головною метою вона проголосила розбудову «німецької національної спільноти», захист чистоти німецької раси і боротьбу з будь-якими проявами комунізму [5, s. 153–154]. Водночас партія заявила про свою лояльність до польської влади за умови її толерантного ставлення до німецького населення.

За своїми релігійними переконаннями більшість німецького населення, що мешкало в Польщі, сповідувало протестантизм і належало до євангельсько-аугсбургської церкви. Невеликий відсоток німців становили католики. Після проголошення Польщею незалежності становище євангельської церкви тривалий час залишалося неврегульованим. У лютому 1918 р. після кількох років вимушеного перебування в Росії до Польщі повернувся суперінтендант євангельсько-аугсбургської церкви в Королівстві Польському – Юліуш Бурше (*Juliusz Bursche*), котрий включився в роботу з опрацювання її статуту. Із цією метою було створено спеціальну комісію, яка в квітні 1918 р. підготувала попередній проєкт закону про взаємини держави із Церквою.

Дискусії навколо проєкту статуту євангельської церкви в Польщі поновилися у 1922–1923 рр. під час засідань Конституційного Синоду. Однак унаслідок того, що неврегульованими залишалися процедурні розбіжності між церковною владою і польським урядом, Статут євангельсько-аугсбургської церкви в Польщі було оприлюднено лише 25 листопада 1936 р. [5, s. 162].

Слід зауважити, що позиція польського уряду щодо німецького питання у міжвоєнній Польщі впродовж 1920–1930-х років не зазнала суттєвих змін. Концепція національної політики щодо німців базувалася на засадах, опрацьованих народовими демократами у перші роки незалежності. При цьому вона дещо різнилася від методів вирішення українського чи єврейського питання. Насамперед, ендеки виходили з того, що німці – це народ, який має набагато тривалішу, ніж поляки, державотворчу традицію, багатовікову культуру, високе почуття власної гідності. За словами одного з публіцистів, який належав до табору народових демократів, «свій егоїзм (німці) вважають за Боже помазання, що дає їм підстави панувати над іншими» [6, s. 27].

Загрозою для польських національних інтересів народова демократія вважала той факт, що осередками компактного проживання німців були переважно західні регіони Польщі, тобто землі, які вважалися прабатьківщиною поляків. За словами одного з ідеологів ендеків Я.Л. Поплавського, західні землі – «це наше племінне гніздо, колыска нашої нації, наша полянська батьківщина. Усе інше – це наш пізніший історичний доробок. Німецька присутність на заході наражала Великопольщу, Помор'я і Сілезію на небезпеку денационалізації та відриву від батьківщини» [6, s. 27].

На формування політики влади щодо німецького питання істотно впливав і зовнішній чинник, зокрема сусідство з Німеччиною. Побоювання поляків викликала небезпека використання німецького населення як інструменту ревізійністської політики її західного сусіда. Як писав Я. Петрицький – один із публіцистів народно-демократичного табору, «з огляду на постійну небезпеку, яка загрожує нам із боку Німеччини, не маємо права толерувати всередині краю рухів, які прагнуть зсередини послабити нашу державу, а у разі збройного конфлікту стануть найнебезпечнішим знаряддям у руках ворогів Польщі» [6, s. 30]. Польські націоналісти вбачали в німецькому експансіонізмі одну з найбільших загроз існуванню польського народу та його держави. Тому влада намагалася нейтралізувати або принаймні максимально мінімізувати впливи німців, котрі проживали на теренах Другої Речі Посполитої.

Політика «сильної руки», яку народіві демократи пропонували проводити щодо польських німців, насамперед спрямовувалася на послаблення їхнього економічного та політичного впливу в державі. Як і у випадку з єврейським населенням, наголошувалося на необхідності зменшення німецької присутності в різних секторах польської економіки відповідно до пропорційної частки німецького населення в державі (принцип *numerus clausus*). У підсумку це мало призвести до ліквідації німецької власності за одночасного зміцнення польського елемента, насамперед на західних теренах Польщі [7, s. 115].

У своїй політиці щодо німецької меншини народіві демократи притримувалися гасла «рівні права в обмін на лояльність до держави». При цьому наголошувалося, що ставлення до німців із боку уряду має бути таким самим, як і ставлення німецької влади щодо поляків, котрі проживали в Німеччині [8, s. 65]. Не відкидалася і можливість асиміляції німецької меншини в Польщі [9, s. 25]. Утім, йшлося про колонізацію лише окремих її груп, наприклад волинських німців. Методами асиміляційного впливу на польських німців мало стати поширення серед них католицизму, інтеграція німецьких дітей до польського освітнього і культурного середовища, заохочення змішаних шлюбів між представниками обох народів [6, s. 28].

Важливим аспектом польської політики щодо німецької меншини була мінімізація політичних впливів німецьких угруповань усередині країни та за її межами. У 1923 р. правочентристський уряд

В. Вітоса заборонив діяльність Німецького союзу на захист прав меншин у Польщі (Deutschtumsbund) – однієї з найбільш впливових німецьких організацій, яка виступала виразником політичних інтересів польських німців [9, s. 94]. Це призвело до загострення стосунків німецької меншини з урядом. Німецькомовна преса назвала цей крок влади прямим порушенням березневої конституції і Малого версальського трактату.

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади пілсудчиків призвели до незначного коригування урядової політики щодо німців, котрі проживали в Польщі. Як і ендеки, діячі санаційного табору, зокрема Ю. Пілсудський, не виключали можливості їх асиміляції. Останній, зокрема, розмірковуючи про перспективи колонізації німців, наголошував на їх «вродженому елементі лояльності до держави» і схильності до асиміляції. [9, s. 25–26].

Зауважимо, що в політичній публіцистиці пілсудчиків відсутній панічний страх перед «загрозою» з боку західного сусіда Польщі. Водночас діячі санаційного табору закликали проводити «обережну політику» щодо німецької меншини. Про це йшлося на засіданні уряду 18 серпня 1926 р. під час обговорення директив національної політики нової влади. Політика «санації» щодо німецького населення Польщі мала базуватися на трьох основних засадах: 1. «дотримання міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин»; 2. «неупереджене ставлення місцевої адміністрації до справ німецької меншини на всій території держави» (йшлося про захист мовних прав німців, можливість заснування німецькомовних шкіл); 3. швидка реалізація земельної реформи на «західних кресах» [10, s. 101–102].

Слід зазначити, що на формування політики санаційного табору щодо німецької меншини, як і у випадку з українцями («волинська програма» Г. Юзевського), наклала відбиток теорія регіоналізму [11]. Пілсудчики відкидали можливість надання територіальної автономії німцям, котрі проживали у Познанському і Поморському воєводствах, однак змушені були враховувати національно-культурні вимоги та економічні інтереси німецького населення Сілезького воєводства. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах т. зв. «сілезька програма», яка впродовж 13 років реалізовувалася сілезьким воєводою Міхалом Гражинським (1926–1939 рр.). Суть «сілезької політики» полягала в поступовому послабленні німецького впливу в регіоні шляхом зменшення присутності німців у різних сферах соціально-економічного і культурно-освітнього життя [3, s. 106–115]. Реалізація «сілезької програми» свідчила про те, що в міжвоєнний період спроби локальних експериментів у сфері національної політики мали місце не лише у східних, а й у західних воєводствах Польщі.

Кінець 1920-х років позначився певним загостренням польсько-німецьких відносин. Під час парламентських виборів 1928 р. німецька громада збільшила своє представництво в Сеймі з 17 (у 1922 р.) до 21 особи [3, s. 143]. Причому зросла підтримка німецьких політичних угруповань націоналістичного спрямування. Так, у програмному документі однієї з провідних політичних партій, яка діяла на території центральної Польщі – Німецького народного союзу, підкреслювалося, що німці – громадяни Польщі насамперед повинні відчувати свою приналежність до німецької нації [3, s. 106–115].

На зміну настроїв німецької меншини вплинула й політика Німеччини, де все виразніше звучали ідеї ревізії версальських домовленостей. Водночас провідники окремих німецьких політичних партій, заохочувані Берліном, прагнули загострити увагу навколо німецького питання в самій Польщі. Упродовж 1920–1934 рр. представниками різних німецьких організацій до Ліги Націй було спрямовано близько 300 скарг, у яких йшлося про порушення національно-культурних прав польських німців [9, s. 89]. Такі дії, на думку польських урядовців, загрожували безпеці держави і шкодили інтересам Польщі на міжнародній арені.

Кульмінацією напруги у польсько-німецьких стосунках став 1930 р. Цей рік проходив під знаком парламентських виборів в обох країнах. Економічна криза погіршила соціально-політичну ситуацію в Німеччині, де набирали вплив радикальні сили комуністів і націонал-соціалістів. Останні у своїй передвиборчій кампанії закликали до перегляду існуючих кордонів. Ревізіоністські виступи німецьких політиків зустрічали бурхливу реакцію у Польщі. По всій країні відбувались антинімецькі мітинги і маніфестації. Як наслідок, під час парламентських виборів 1930 р. німецьке представництво в Сеймі порівняно з 1928 р. зменшилося на 11 посольських мандатів [3, s. 165]. Німецький уряд розцінював це як наступ на політичні права німецької меншини в Польщі.

Загостренню польсько-німецьких відносин сприяла й низка інших чинників. На початку 1930-х років відбувається поступове зближення Польщі та СРСР. 25 липня 1932 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про ненапад терміном на три роки [1, с. 479]. Договір сприяв поліпшенню взаємовідносин двох країн, зміцнив позиції Польщі на міжнародній арені. У 1934 р. термін дії угоди було продовжено ще на десять років. Це дало змогу польській дипломатії зайняти тверду позицію щодо Німеччини, де до влади на початку 1933 р. прийшли націонал-соціалісти на чолі з А. Гітлером. Однак із

кожним роком військово-дипломатичний тиск на Польщу з боку західного сусіда зростав. Висувалися вимоги повернення Німеччині Східного Помор'я та Гданська [1, с. 479].

Утім, польсько-німецька конфронтація тривала недовго. У середині 1930-х років А. Гітлер вирішив тимчасово змінити свою позицію до Польщі та налагодити з нею відносини. Своєю чергою, Ю. Пілсудський уважав, що більша загроза для Польщі виходить із боку Радянського Союзу, і завдання польської зовнішньої політики – дотримуватися балансу сил між двома могутніми сусідами. 26 січня 1934 р. у Берліні підписано Декларацію про незастосування сили між Польщею і Німеччиною терміном на десять років. Ця подія стала початком політики порозуміння і співпраці між двома країнами.

Зближення позицій обох держав спостерігалось, насамперед, на міжнародній арені. Невдовзі після приходу А. Гітлера до влади Німеччина заявила про свій вихід із Ліги Націй (жовтень 1933 р.), а Польща призупинила дію окремих статей Версальського договору (вересень 1934 р.). Починаючи з 1934 р. німецькі організації в Польщі всіляко підкреслювали лояльність до Речі Посполитої та висловлювали свою підтримку внутрішній політиці уряду [1, с. 216]. Це змушувало польську владу проводити більш ліберальну політику й щодо німецької меншини в Польщі.

Черговим кроком у напрямку і польсько-німецького зближення стали переговори урядів двох держав із питань урегулювання становища німецької меншини в Польщі і польської меншини в Німеччині. Вони були ініційовані німецькою стороною у зв'язку з тим, що в липні 1937 р. закінчувався 15-річний термін дії Женевської конвенції про управління Верхньою Сілезією¹. У зв'язку із цим передбачалося підписання нової угоди про взаємний захист прав національних меншин. Польща, однак, висловлювала побоювання, що підписання двостороннього договору може дати Німеччині привід для втручання у її внутрішні справи. Тому угода набула характеру односторонніх декларацій, які були оголошені урядами обох держав 5 листопада 1937 р. Польща і Німеччина зобов'язувалися захищати національні, економічні та культурні права національних меншин у своїх державах [1, с. 219].

Незважаючи на досягнуті порозуміння, обидві сторони не плекали особливих ілюзій щодо дотримання взятих на себе зобов'язань, тим більше що міжнародна ситуація наприкінці 1930-х років різко загострилася. Польські військові висловлювали занепокоєння з приводу швидкого переозброєння Німеччини. Навесні 1936 р. президент І. Мосціцький створив Комітет оборони держави, до якого увійшли вищі представники влади й війська. Тоді ж Генеральний інспектор Збройних сил маршал Е. Ридз-Смігли віддав наказ опрацювати план можливої війни з Німеччиною [1, с. 488].

24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запропонував польському послу в Берліні Ю. Ліпському план «загального розв'язання проблем між Польщею і Німеччиною». Він включав приєднання Гданська до III Райху, побудову екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Східної Пруссії, приєднання Польщі до Антиконтинентального пакту [1, с. 488]. У підсумку це означало входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її на сателіта Німеччини.

Спочатку до німецьких пропозицій Польща поставилася дещо легковажно: польські керівники виступили з територіальними претензіями до Словаччини, із «розумінням» сприйняли факт окупації Угорщиною Карпатської України. Однак коли у березні 1939 р. Німеччина порушила Мюнхенську угоду й окупувала Чехію та Моравію, а міністр Й. фон Ріббентроп удруге поставив перед поляками німецькі вимоги, Польща відповіла відмовою, що стало рівнозначним підготовці до війни.

28 квітня 1939 р. А. Гітлер виступив із промовою у Рейхстазі, назвавши Польщу «палієм війни», і денонсував польсько-німецьку декларацію 1934 р. У відповідь міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек, виступаючи 5 травня з промовою в Сеймі, відкинув німецькі звинувачення і дезавулював німецькі спроби підпорядкувати Польщу. 23 травня 1939 р. на нараді вищих німецьких військових чинів А. Гітлер повідомив про рішення завдати збройного удару по Польщі, пояснивши, що йтиметься не про Гданськ, а про «розширення життєвого простору на сході». А вже 1 вересня 1939 р. підрозділи німецького Вермахту без оголошення війни перетнули польсько-німецький кордон і розпочали наступ на територію Польщі.

Отже, упродовж 1920–1930-х років влада не виробила цілісної концепції національної політики щодо німецької меншини в Польщі. Її засади балансували між урядовими програмами національної та державної асиміляції, яку втілювали народіві демократи та пілсудчики. Кінцева мета обох правлячих політичних угруповань полягала в асиміляції німецького населення держави шляхом послаблення німецьких економічних і політичних впливів, насамперед у західних регіонах держави. Важливим

¹ 15 червня 1922 р. Польща та Німеччина підписали в Женеві конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Відповідно до цього документу, у польській частині Сілезії впродовж 15 років зберігалось німецьке законодавство, забезпечувалися національно-культурні права німецької меншини.

чинником, який впливав на характер урядової політики щодо польських німців, було сусідство з Німеччиною, яка будь-які кроки польської влади у напрямі обмеження прав німецької меншини в Польщі розглядала як порушення міжнародних угод. Під кінець 1930-х років на тлі загострення міжнародних відносин усе більш очевидним ставав факт можливого використання «німецького питання» в Польщі як інструменту ревізійної політики нацистської влади на чолі з А. Гітлером.

Література:

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 759 с.
2. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. 278 s.
3. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.
4. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1938–1939. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 224 s.
5. Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2007. 228 s.
6. Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera». Narodowa Demokracja (do 1939 roku). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku* / pod. red. Jana Jachymka i Waldemara Parucha. Lublin : Wyd. UMCS, 2001. 315 s.
7. Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. 143 s.
8. Mich W. Między nacjonalizmem a imperializmem. Ruch konserwatywny (1918–1939). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. S. 49–69.
9. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2000. 170 s.
10. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Obóz piłsudczykowski (1926–1939). *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*. Lublin : Wyd. UMCS, 2001. S. 71–118.
11. Крамар Ю.В. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2013. № 21(269). С. 60–66.